

КОНЦЕПТ “ВІДЬМА” У РОМАНІ БРАТІВ КАПРАНОВИХ “КОБЗАР 2000”

Анотація. Стаття присвячена аналізу концепту “відьма” у фантастичному романі братів Капранових “Кобзар 2000”. У роботі розглянуті теоретичні особливості дослідження поняття “концепт”, визначено особливості розвитку концепту “відьма”.

Ключові слова: концепт, фантастичний твір, ментальна психологія.

Аннотация. Статья посвящена анализу концепта “ведьма” в фантастическом романе братьев Капрановых “Кобзарь 2000”. В работе рассмотрены теоретические особенности исследования понятия “концепт”, определены особенности развития концепта “ведьма”.

Ключевые слова: концепт, фантастическое произведение, ментальная психология.

Summary. Key words:

В останні десятиліття в мовознавстві та літературознавстві дедалі більше уваги приділяється проблемі мовної картини світу, яка розглядається у взаємодії з картиною світу концептуальною та з позамовною дійсністю.

Поняття “концепт” пов’язують зі значенням слова як знанням та структурою відображення свідомості людини. Але термін по-різному визначається вченими і поки ще не отримав одностайного тлумачення. “З погляду когнітивної науки концепт є двобічною ментальною одиницею, яка має психологічний і мовний бік: у психіці – це ... образ, який утілює певні культурно зумовлені уявлення носія мови про світ; ... у мові концепт має певне ім’я, оскільки реальність відбивається у свідомості не безпосередньо, а саме через мову [2, с. 114]”. Тобто, концепт – це слово, яке несе в собі не тільки конкретне значення, а уособлює велику кількість інформації, емоцій, уявлень та асоціацій, які виникають у людини під час оперування даним концептом.

Актуальність дослідження зумовлена все більшим використанням концептуального психолінгвістичного аналізу художніх творів у літературі.

Мета роботи полягає у з’ясуванні ролі концепту “відьма” як психоментального й етнокультурного елемента мовної картини світу в романі братів Капранових “Кобзар 2000”.

Новизна роботи обумовлена вибором теми, яка ще вичерпно не висвітлювалася в історії сучасної української літератури, незначною кількістю дослідницьких матеріалів щодо творчості братів Капранових.

Нечисленні праці українських науковців спрямовані радше в історію художньої фантастики (М. Дашків), ніж у теорію, або описують обрані аспекти – фантастична література (В. Державин), наукова фантастика (М. Йогансен, Т. Катиш, Н. Чорна), фентезі (М. Назаренко), є також спроба дослідити поетику фантастики (А. Нямцу).

Проблему концептів досліджують як зарубіжні (Ю. Степанов, А. Вежбицька, Л. Чернейко, Ю. Апресян, Ч. Філмор, Дж. Лакофф, В. Маслова, С. Воркачов) так і вітчизняні (І. Голубовська, К. Голобородько, В. Кононенко, І. Черевко) лінгвісти. Нові напрямки ґрунтуються також на базі лінгвістичних досліджень попередників (В. Гумбольдта, О. Потебні).

Світ фантастики братів Капранових — це оригінальний світ індивідуальної авторської інтерпретації сучасної дійсності. Під час написання роману “Кобзар 2000” брати Капранови намагалися використати ті переваги, які наш народ накопичив за тисячоліття існування писемної культури. Адже, щоб бути цікавим світові, треба туди внести щось своє. Брати написали про реальний український світ так, як самі його бачать. За основу для своїх творів автори брали фольклорну, конкретніше — демонологічну основу, використання якої в українській літературі є традиційним.

Розділи роману “Кобзар 2000”, які за жанром близькі до новел, насичені українським національним колоритом, який проявляється у зверненні до історії народу (“Гайдамака”, “Розрита могила”, “Княжич”), етнічних язичницьких повір’їв, демонологічних образів (“Петрусь”, “Варнак”, “Тарасикова ніч”, “Сон”), у відтворенні сучасного українського суспільства, українського міста і села (“Русалка”, “Катеринка”, “Великий Лох” тощо).

Ю. Степанов під концептом розуміє згусток культури у свідомості людини; те, у вигляді чого культура входить у ментальний світ людини. З іншого боку, концепт – це те, завдяки чому людина сама входить в культуру, а в окремих випадках впливає на неї. На його думку, концепт відрізняється від поняття тим, що він не просто мислиться, а й переживається людською свідомістю [4, с. 43].

Концепт “відьма” не лише відтворив світ народної демонології, а й відбив підвалини національного психотипу, “української душі”. Концепт має дуалістичне значення. У слов’янських народів слово “відьма” походить від слова “відати” і розшифровується як відаюча мати – жінка, що зберігає сакральні знання. Відьми оберігали рід від негативних явищ, приймали пологи, лікували від хвороб душу і тіло. Відьмою могла стати тільки жінка, що мала не менше п’ятнадцяти дітей, а отже володіла незаперечним досвідом у життєвих питаннях.

Християнські догмати стали ототожнювати слово “відьма” зі словом “ворожея”, “ворог” а сакральні знання, якими вона володіла, наділили негативною надприродною силою, спрямованою на вдоволення власних цілей та на нанесення людям шкоди. Вважалося, що відьма вміла підтриму-

вати вічну молодість, оберталася різними тваринами, могла ставати невидимою, наводила порчу, могла бачити майбутнє завдяки тому, що продала душу дияволу.

У сучасному житті християнських народів із відьмою асоціюється зла сварлива жінка, а також людина, що володіє певними знаннями чи інформацією і може впливати на хід подій.

Відьмою українці називають жінку, що знається з нечистим, володіє надприродною силою і використовує її для того, щоб шкодити людям. Природа відьми подвійна: з одного боку, вона належить до світу демонів, до потойбіччя; з іншого — до світу людей. Вважалось, що відьма може бути вродженою, а може бути й навченою. На відміну від родимої, що одержала свої знання уже від народження, навчена відьма набуває їх безпосередньо від чорта (продавши йому душу) або від інших босоркань, що намагаються будь-що перед смертю передати комусь свої вміння і тим самим відкупитися від нечистого.

Традиційно чоловіки вважаються “сильними”, а жінки — “слабкими”. Такий рольовий поділ знаходить відображення і в культурі, зокрема, в літературі. Соціальні психологи вважають, що пояснення багатьом гендерним відмінностям між чоловіками та жінками полягає не у хромосомах чи гормонах, а у соціальних нормах суспільства. Відьма, яка в силу своїх надприродних здібностей може захистити себе від буденних проблем, вважається слабкою духовно, морально через те, що не встояла перед спокусою легкого життя за рахунок чистоти власної душі.

В українській літературі з образом відьми зустрічаємося у повісті “Конотопська відьма” Г. Квітки-Основняненка. Не можна залишити без уваги твори М. Гоголя, в яких українська відьма зображена яскраво, з урахуванням національного менталітету.

У романі братів Капранових “Кобзар 2000” з відьмами зустрічаємося у розділах “Катеринка”, “Відьма”, “Тополя”, “Тарасикова ніч”, “Сон-6”. З жінкою як уособленням злої сили зустрічаємося у розділі “Дівочії ночі”.

У романі братів Капранових за віком відьма — дівчина або молода жінка. Тільки у розділі “Сон-6” людиною, що володіє надприродними здібностями, є літній чоловік, викладач університету.

Відьми Капранових можуть бути свідомими чи ні, знати про це все життя чи дізнаватися про свої можливості випадково, але однаково всі використовують свою силу на задоволення своїх потреб та забаганок без мук сумління та не зважаючи на розплату. Але розплата — від вищих сил, від людей — настає завжди.

У розділі “Катеринка” головна героїня спочатку використовує свої здібності, про які дізналася випадково, як втечу від сірої буденності, пізніше, дізнавшись про зраду чоловіка, застосує їх для помсти.

З портрету відьми під час створення образу Ганни було використано тільки одну чарівну особ-

ливість — вона змогла літати завдяки музиці звичайної дитячої іграшки. Вже після виникнення такої здібності, раніше скромна і охайна домогосподарка, за словами чоловіка, стала схожа на відьму — гола, розпатлана, “неохайна”. Та жінку такі зауваження лише порадували — так, вона відьма, знає і пишається цим.

У розділі “Відьма” головний герой за своєю природною можливістю, що передавалася в його роду з покоління до покоління, міг бачити відьму за палаючим світлом в очах, яке не бачила звичайна людина. І від діда-прадіда чоловіки його сім’ї вважали за свій обов’язок знищувати ворогинь роду людського як нечесть. Не звертаючи уваги, чи винні у чомусь ті жінки, яких вони прирекли на смерть.

Відьма в цьому розділі — молода дівчина, працівниця готелю курортного острова, зі звичайним ім’ям — Тетяна. Як і її подруга Наталка, також відьма, яку вбив головний герой, вона не зробила нічого осудного, доки не трапився на її шляху жорстокий винищувач.

За легендами дівчину, яку підозрювали у тому, що вона відьма, приводили до скелі, давали у руки мітлу і примушували стрибати. Якщо вона розбивалася, то її визнавали невинною.

В українських судових актах XVII століття зустрічаються записи про випробування відьм водою, такий собі “Суд божий”. Так у 1709 році селяни і шляхтичі судили шляхтанку Яворську. Жінку зв’язували хрест на хрест великим пальцем руки до великого пальця ноги і спускали у воду. Якщо вона тонула, її визнавали невинною.

Михайло, мисливець на відьом, також використовував цей метод перевірки на “людяність”. Помста відьми за смерть подруги має символічне значення — ворог, вбивця скинутий у кратер діючого вулкана, до пекельного вогнища, де йому і місце за свою жорстокість. Жорстокість дівчини у цьому випадку розцінюється як необхідність.

У розділі “Тополя” жінка капітана-прикордонника уособлює образ відьми навченої, тої, що для власної вигоди причиняє лихо іншій людині. Невідомо, чи були в неї надприродні здібності, але бажання позбавитись суперниці було сильніше за будь-які логічні доводи. І жінка вдалася до наведення порчі на вчительку музики, яку покохав її чоловік. Спосіб жінки вирішити проблему подівав: вчительці раптово і безпричинно стало гірше, її забрала швидка допомога. Повернулася вона після лікування не схожа на себе — ледь пересувалася з паличкою, пропав голос.

А жінці капітана доля відплатила через руки того, заради кого вона пішла на злочин — “ненавмисне вбивство” — говорили люди [1, с. 257] — та хто знає, чи ненавмисне, бо поговорі містом ішов, що чи хто був причиною хвороби молодої вчительки.

У розділі “Тарасикова ніч” — головна героїня виступає у позитивному образі, намагаючись врятувати життя хлопцеві, що так невчасно звернув на

себе увагу її односілчан. У той же час інші селянки уособлюють в собі образи відьом – сварливих жінок, забобонних, жорстоких, бездумних, здатних на вбивство заради примарного рятування від епідемії. Тонка межа між сном та реальністю все ж не дає можливості головному герою зрозуміти, чи був він свідком жахливих подій, чи все йому просто наснилося, тому залишається почуття недоумовленості навіть для самого Тарасика.

Медсестра Оленка з розділу “Дівочії ночі” є не відьмою, а, за теорією одного героя, мавкою, суккубом, що живиться чоловічою сексуальною енергією, а тому виступає як образ надприродного для людини уособлення зла.

Отже, концепт народжується у вигляді певного і конкретного образу, а вже потім, у процесі пізнавальної діяльності людини, концепт у її свідомості набуває нових шарів, що збільшують його об’єм і насичують його зміст.

Концепт “відьма” в українській міфології сформувався під впливом язичницьких світоглядних позицій слов’янських народів, пізніше зазнав впливу християнського вчення, яке кардинально змінило уявлення людей про інформаційний зміст концепту. Розвиток наук та технологій також зробив свій внесок до його змісту, сучасна відьма уявляється нервіддільною від карт та скляних куль.

За уявою братів Капранових українська відьма — владна, мстива особа, що відрізняється гострим

індивідуалізмом, незалежністю, може використовувати свої здібності у багатьох галузях, але найчастіше — у стосунках з протилежною статтю. Відьма на селі, у місті, у лікарні, в навчальному закладі, на екзотичних островах відчуває себе господаркою ситуації, навіть якщо хтось вважає інше, все іде з її розрахунку. Та відьма живе постійно у передчутті майбутнього (близького чи далекого) покарання за зраду своєї людської суті. У письменників відьма не є відлюдькуватою особистістю, як у міфологічних переказах, вона і дружина, і мати, і коханка, і подруга, і співробітниця.

Концепт “відьма” об’єднує в собі уяву людей про співіснування людини і потойбічних сил, про мудрість та знання, набуті роками досвіду, про використання сакральних знань у лихих цілях і навпаки, для полегшення життя людини, про стосунки жінки і чоловіка, про позицію жінки у суспільстві, про дуалістичність існування будь-якої жінки як матері (а значить — берегині, знахарки, ворожки — адже мати інтуїтивно відчуває стан дитини) та соціально активної людини, адже фантастичний роман є проекцією особливостей сучасного українського суспільства з точки зору митців.

У подальших дослідженнях творчість братів Капранових вимагає аналізу міфопоетичного підґрунтя творів, національної релігійної та демонологічної основи як своєрідного засобу проектування національного характеру.

Література

1. Брати Капранови. Кобзар 2000: Роман / Капранови брати. — К: Джерела, 2004. — 424 с.
2. Кукко А. Концепт у когнітивній лінгвістиці: теоретичний аспект / А. Кукко // Філологічні студії. Збірник наукових статей студентів. Випуск III. — Бердянськ: БДПУ — 2009. — С. 114–117.
3. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Т. Гром’яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Терешка. — К.: ВЦ "Академія". — 2007. — 752 с.
4. Степанов Ю. Константы. Словарь русской культуры / Ю.С. Степанов — М.: Академический проект. — 2001. — 990 с.

Стаття надійшла до редакції 10.04.2011